

Л.А.Пономаренко

Центр пам'яткознавства

м. Київ

ОФІЦІЙНІ ОПИСИ ГУБЕРНІЙ XVIII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Необхідність мати відомості про кордони землеволодінь, про кількість населення та вид його занять, про стан обороноздатності міст і територій виникла досить давно. Це було потрібно у зв'язку з приватною власністю на землю, для оподаткування населення і для вирішення воєнно-оборонних завдань. Для отримання необхідних відомостей спеціально уповноваженими особами¹ проводились офіційні описи. Характер даних визначався конкретно поставленим завданням. Зокрема, при описуванні кордонів значне місце займала характеристика місцевості (луки, ліси, ниви, водоймища, яри тощо); для фіскальної мети першорядне значення мала кількість населення та вид його господарської діяльності, джерела прибутку; описи оборонних систем, укріплених міст та замків містили технічні дані про систему оборони, запас військового спорядження, кількість військових команд, продовольчі запаси та ін.

Незважаючи на різноманітність форм офіційних описів², усі вони мають певні загальні риси: кожен з них проводився тільки згідно з наказом чи розпорядженням державних органів влади та управління; роботи велися виключно урядовцями; при описуванні широко використовувалися юридичні папери (купчі, дарчі тощо), а при наявності — і дані попередніх описів. По закінченні робіт документація підписувалася виконавцями та деякими іншими особами (чинами місцевої адміністрації, землевласниками та ін.), що надавало описам юридичної сили. Усі офіційні описи склалися за певними формами та правилами. Саме історико-географічний аспект і наявність статистичних даних визначили роль офіційних описів для вивчення вітчизняної історії, географії, економіки.

Особливою широтою висвітлених проблем вирізняються географічні, топографічні, економічні, історико-статистичні та інші подібні до них описи XVIII — першої половини XIX ст. Їхня поява саме в цей період обумовилася тими змінами в соціально-економічному розвитку країни, які почалися ще наприкінці XVII ст., але найпомітніше проходили у XVIII — першій половині XIX ст. і відобразились у швидкому зростанні товарності сільського господарства, збільшенні кількості працюючих у мануфактурному виробництві, поширенні зовнішньоторгового обігу та внутрішніх торгових зв'язків між віддаленими районами. Зростання внутрішнього ринку обумовило географічний поділ праці, спеціалізацію районів. Суттєву роль відіграли і військово-політичні події, в результаті яких Росія отримала вихід до Балтійського, Азовського і Чорного морів, повернула землі давніх російських князівств на Правобережній Україні, в Білорусії.

В умовах, що склалися, старі форми збирання статистичних даних шляхом писарських та інших описів вже не задовольняли керівні органи. Для наукових кіл з метою науково-практичного використання теж необхідні були відомості з історії, географії, економіки країни. Передбачалося, зокрема, за допомогою збирання відомостей з місць підготувати нові видання з географії, історії батьківщини, оскільки в працях XVII — початку XVIII ст. з цих питань були застарілі, а часом і фантастичні дані про територію, населення, звичаї тощо. На початку 20-х років XVIII ст. для отримання однакових відомостей до місцевих канцелярій були надіслані спеціальні анкети³.

Відповіді на ці анкети були отримані Сенатом з більшості адміністративних центрів у 1725–1727 рр., але своєчасно не увійшли до наукового обігу. Тільки у 1772 р. І.К.Кирилов використав ці відомості під час підготовки історико-географічної праці «Цветущее состояние Всероссийского государства . . . », але через передчасну смерть автора вона побачила світ лише у 1831 р.⁴

Наступна анкета була розроблена істориком та державним діячем В.Н.Татищевим, проте вона була надіслана тільки до Тобольської губернської канцелярії, а звіди до інших міст губернії⁵. Помітний слід залишили анкети, підготовлені у 1759–1760 рр. М.В.Ломоносовим та Г.Ф.Міллером. Анкета М.В.Ломоносова, дещо перероблена в системі Академії наук, була розіслана з наказом Сенату «О доставлении из всех городов в Академию наук для сочинения Российского атласа верных географических известий»⁶. Того ж року була надіслана до губернських канцелярій і анкета Г.Ф.Міллера. У наказі Сенату з цього приводу сказано: «О присылке из всех городов в сухопутный шляхетный

кадетский корпус ответов на сделанные из онаго корпуса вопросы для сочинения географического описания Российского государства»⁷. Тоді ж були надіслані на місця: «Анкета Комиссии о коммерции по Главному магистрату и его Московской конторе — о городах, купечестве и купеческом торге⁸, Мануфактур-коллегии — о мануфактурах и фабриках⁹, Сената — об урожае хлеба и других продуктов¹⁰». Надалі збір відомостей методом анкетування увійшов до практики і простежується до середини минулого століття.

Підготовка відповідей вимагала від виконавців не лише канцелярської сумлінності і вміння відбирати необхідні відомості з місцевих архівів, а й знань з історії краю, його топографічних особливостей тощо. Ерудованих фахівців на місцях було недостатньо, а тому відповіді часто затримувались або надходили дуже короткими. При відсутності даних в архівах місцевих установ деякі виконавці просто повідомляли: «взять непочему»¹¹.

Помітну роль у зборі історико-географічних та статистичних даних відіграли землеміри, які справедливо вважаються першими вітчизняними статистами. Інструкціями і розпорядженнями Сенату та Межового департаменту землемірам пропонувалася збір таких даних на території, де вони проводили зйомку. Зокрема, в одному з пунктів інструкції 1766 р. було вказано: «Землемеры должны при межевании земель составлять экологический журнал, помещая в оном примечания о реках судоходных и судоходстве, о земледелии, о промыслах жителей, о качестве почвы, о лесах, о мельницах, фабриках и всяких заведениях»¹².

Межування пропонувалося почати після 1754 р.¹³, але проводилося воно лише в окремих губерніях спеціальними землемірними партіями. Організація постійної земельної служби була намічена «Уложением о городах» 1775 р. і здійснювалася при утворенні намісництва. Були запроваджені посади губернських та повітових землемірів, які підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ (його Межовому департаменту), а на місцях — безпосередньо генерал-губернаторові. Спочатку посади землемірів були укомплектовані в основному за рахунок військових інженерів та чинів артилерійської служби, які володіли основами виконання топографічних зйомок, складанням планів, знали географію та історію. Це дозволило у 80–90-х рр. XVIII ст. при безпосередній участі землемірів скласти серію топографічних описів намісництва, а після реорганізації адміністративного поділу у 1796 та 1802 р. — нових губернь із зазначенням виявлених змін.

До топографічних описів додавалися карти і плани губерній, повітів та адміністративних центрів. Згодом почали з'являтися списки (копії).

Деякі з них призначалися як іменні царям та царським вельможам. Вони переписувалися чітким почерком, карти і плани виконувалися яскраво, часто супроводжувалися гравюрами. Виготовлялися списки і для монастирських бібліотек, для вчених, музеїв та наукових товариств. Такі примірники не завжди супроводжувалися графічними матеріалами. Зразки різноманітних за оформленням і змістом офіційних описів другої половини XVIII — першої половини XIX ст. досить широко представлені у фондах рукописного відділу Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського АН України, тому доцільно розглянути найхарактерніші з них. Це тим більше важливо, тому що серед рукописів є ряд таких, котрі знаходяться в єдиному примірнику саме у даній бібліотеці і в інших сховищах не виявлені. Суттєвим є і те, що у відділі рукописів зосереджені описи не тільки губерній України, але й територій тодішньої Російської імперії: Латвії, Естонії, Білорусії та Саратовської, Іркутської, Томської губерній Росії.

Офіційні описи у відділі рукописів зберігаються в основному в чотирьох фондах: VIII-му (університет святого Володимира), V-му (Одеське товариство історії і старожитностей), I-му та II-му (збірні).

Точну дату поповнення Університетської бібліотеки рукописами через брак даних встановити не вдалося, проте відомо, що в середині минулого століття до неї надійшли деякі матеріали архіву Казенної палати, Румянцевського опису Малоросії (Лівобережної України). Помітним поповненням стали колекції М.С.Судієнка (1894 р.), М.І.Костомарова (1895 р.) О.М.Лазаревського (1901 р.). У 20-х рр. рукописи університету були передані до новоствореної Всенародної бібліотеки України при Українській Академії наук (нині вони знаходяться у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського АН України)¹⁴. Серед цих матеріалів варто особливо виділити «Географическо-статистическое описание Архангельской губернии»¹⁵ та «Медико-топографическое описание государственных имуществ Киевского военного округа»¹⁶. Перший з документів є типовим описом: оформлений у вигляді книги, що складається з двох нібито самостійних частин, у шкіряній оправі. Карти і плани виконані вихованцями геометричного класу Архангельського військово-сирітського відділення. Очевидно, це були вихованці старшого класу, оскільки графіка чітка, яскрава і виконана за умовними позначеннями того часу (рукопис датується 1802 р.). На картах і планах зображені герби губерній і повітів (Архангельського, Холмогорського, Шенкурського, Пінегського, Мезенського, Онезького, Кольського). Опис містить короткі відомості про губернії в цілому, про кожний повіт та адміністративні центри, а також про

Соловецький монастир. Дані про кількість населення, будівель та споруд, про торги та промисли зведені у таблиці.

Архів Одеського товариства історії та старожитностей формувався з кінця минулого століття приблизно до 1914 р. Частина рукописів була придбана на засоби Товариства, деякі надійшли з метою публікації у «Записках Одесского общества истории и древностей», невелику кількість рукописів товариство отримало у дар від різних осіб⁷. Так, наприклад, у VI томі «Записок» опублікована «Статистика Бессарабии». При публікації були пропущені перші п'ять аркушів рукописного тексту¹⁸.

Напевно, для публікації призначалось і «Описание городов и уездов Екатеринославского наместничества». Рукопис є списком другої половини XIX ст. Власне текст, безумовно, був складений між 1784 та 1795 рр. (у період існування Катеринославського намісництва)⁹. Текст дуже короткий (усього 15 аркушів, завірительні підписи відсутні, немає карт і планів). Інших примірників цього опису виявити не вдалося у жодному з архівів, де вони могли б бути, тому не маємо змоги встановити автора. Зміст і стиль викладу лише дають змогу припустити, що первісний текст був складений землемірами Катеринославської губерньської креслярні. Підтвердженням висловленої думки є наявність статистичних даних про кількість не лише населення, а й землі по повітах, що було характерним для описів, укладених землемірами. У цьому ж фонді зберігається «Камеральное описание Крыма с ведомостями 1802 г.»²⁰. Рукопис є фоліантом і містить 279 аркушів тексту і статистичних таблиць про Крим в цілому, про його повіти та окремі дачі. У другому томі «Записок Одесского общества истории и древностей» (с.751–753) опублікована невелика частина тексту, що стосується загальних відомостей про Кримський півострів.

У їхньому числі оригінали і списки, серед яких є примірники, завірені укладачами, та незавірені копії. Велику цінність становить «Ведомость и географическое описание крепости св[ятого] Димитрия Ростовского с принадлежащими и прикосновенными местами. Сочиненные по указу Сената 1763 года». Автором тексту та укладачем карт і планів до нього є інженер та історик, перший будівник фортеці О.Р.Рігельман²¹. Зміст рукопису відповідає вимогам офіційної анкети Академії наук. Додаткові відомості стосуються військового гарнізону. Зокрема, вказано, що на той час у фортеці унтер-офіцерів, рядових та інших нижніх чинів було 3004, у гарнізонній школі школярів — 216, обер-офіцерів, ад'ютантів та лікарів — 80, обер-комендант — 1, у його штаті 12 осіб (з них «при музице» — 7 осіб). Усього у військовій команді налічувалося 4374 особи.

Окрім того, у фортеці було 26 «дворовых людей» (кріпаків), 2863 малороси (українці) тощо. У місті було 35 купецьких лавок, соборна та парафіяльна церкви, 11 кузень, 10 лазень, 4 харчевні тощо. Про заснування фортеці сказано, що «она начало свое имеет 1761 году сентября с 23 числа». Цілком очевидно, що достовірність даних, наведених Рігельманом, достатньо висока, оскільки він користувався статистичними даними, що були у його розпорядженні, і сам споруджував фортецю. Наочне уявлення про фортецю та її околиці дають кольорові плани, складені безумовно автором опису. Варто зауважити, що це перший опис фортеці²². На жаль, встановити, яким чином рукопис потрапив на Україну, не вдалося. Можна лише припустити, що спершу він опинився у сімейному архіві Рігельманів, а вони мали маєток на Лівобережній Україні. Примірник є оригіналом, про що свідчать підписи Рігельмана.

У тому ж фонді I є «Топографическое описание Курской губернии 1805-го года сообщенное». Текст складений за наказом Міністерства внутрішніх справ землемірами і завірений курським повітовим землеміром Козеневим²³, ним же підписана і карта Курської губернії. Підписи Козенева дають підстави віднести рукопис до оригіналів і зробити припущення, що даний примірник написаний безпосередньо у Курській губерньській креслярні²⁴. Значний інтерес для дослідників має не тільки власне зміст, але й наявність питань, які були поставлені перед виконавцями. Ці ж питання можна зустріти і в інших описах 1805 р. Зокрема, першим повинно бути описано: «Между которых градусов широты и долготы имеет свое положение» (губернія, повіт, адміністративний центр), потім для губернії ставилось запитання: «С какими губерниями смежна?» Необхідно було повідомити, коли була відкрита губернія (тобто час та етапи змін адміністративного поділу на губернії), на скільки повітів поділяється за останнім устроєм. Таким чином, у даній анкеті на перше місце виносилися питання, що стосувалися географічного положення та адміністративного устрою губернії. Наступні пункти стосувалися природних ресурсів — ґрунти, землі, гори, ліси, болота, степи, ріки. Нарешті, відповіді на ряд питань повинні були висвітлити наявність і стан доріг, фабрик і заводів, промислів та ремесел. Шістнадцятим стояв пункт відносно сільського господарства: «Какие роды жита сеются и какие бывают вообще урожан, куда хлеб отвозят на продажу или за недостатком своего из других губерний покупают». Цікаво, що в анкеті 1805 року є питання стосовно етнографічних проблем і духовного життя: «Какие есть народы в губернии, кроме раскольников, что отменного имеют в образе жизни, правах, обычаях и одежде? Какой

закон исповедуют и какими духовными властями управляются?» Обов'язковим для всіх анкет був пункт про населення: «Сколько именно душ мужеска и женска полу разных чинов состояния по последней ревизии?» Варто лише зауважити, що у XVIII ст. вказувалося, як правило, тільки податне населення та інші категорії (військові, священнослужителі, монахи) осіб чоловічої статі. Кількість жінок в описах XVIII ст. зустрічається, як виняток, а вже у XIX ст. — як правило.

«Топографическое описание Курской губернии», завірене губернським землеміром Козеневим, насичене важливими топографічними та історико-географічними даними. Зокрема, досить ретельно описані ріки, серед яких виділені «Знатные реки», — Сеть, Свапа, Північний (тепер прийнято писати Сіверський) Донець, Оскол, Псіол (Псьол), Ворскла. Про кожен з них повідомлено, де її виток, які впадають притоки, чи судноплавна і на якому проміжку.

Розгляньте коротко «Топографическое описание Курской губернии» містить 115 аркушів нормального формату, що дає змогу віднести його до середніх за обсягом (найкоротші описи губернь мають 15–30 аркушів, а є описи на 300–500 аркушів). При порівнянні різних за обсягом описів, складених за однією програмою, неважко помітити, що стислість чи повнота залежали від кількості даних, які були у розпорядженні виконавця (так, зустрічаються записи: «взять не почему», «архивы погорели» тощо) та ерудиції упорядника.

Так, «Географическое и топографическое описание Нижегородской губернии»²⁵, складене за тією ж, 1805 року, програмою, налічує лише 55 аркушів, а «Топографическое и историческое описание Саратовской губернии» — 543 аркуші²⁶. Слід зауважити, що саратовський губернський землемір Леонтій Михайлович Лебедський, що склав цей опис та «Топографическое Елтонского озера и соляной его операции описание», виявив не тільки високу добросовісність виконавця, але й відверту зацікавленість у тому, щоб про край, де він служить, стало відомо якомога більше. З тексту видно, що він широко використовував літературу і відомості, отримані від старих мешканців. Наприклад, про місто Волзьк (тепер Вольськ Саратовської області) він писав: «Слухи носят, что с самого начала поселились в сем месте ушельцы из разных мест . . . »²⁷, про місто Петровськ (нині райцентр Саратовської області): «Город сей построен около 1698 года, по указу государя императора Петра первого. Древние люди, живущие в городе, из коих один более ста лет имеет, сказывают слышанное от отцов своих, что место сие было незаселенное . . . »²⁸. Описуючи місто Шрицин (нині Волгоград) та його повіт, Лебедський наводить відомості про донських козаків, взяття

Астрахані під час царювання Івана Васильовича. Досить детально ним описані походи Степана Разіна, — ці дані він почерпнув із друкованого видання (повна назва та автор не зазначені). Безумовно, відомості, отримані від старих мешканців і записані землеміром, у сучасних дослідників викликають більший інтерес, ніж переписані з друкованих видань, але останніх у нього небагато. Переважають повідомлення старожилів, власні спостереження та статистичні дані з офіційних джерел (місцевої канцелярії при генерал-губернаторі та місцевих установ).

Не маючи можливості у даній статті розглянути всі рукописи першого фонду по темі, зазначимо, що серед них є оригінали (підписані виконавцями чи іншими чиновниками, нерідко губернаторами і навіть генерал-губернаторами) та списки. У деяких списках немає вказівок на їх переписування, пропущені прізвища виконавців, дати складання. Аналіз подібних описів, що був виконаний у процесі підготовки статті та вивчення текстів, дає змогу зробити висновок, що випадків підробки та навмисного перекручування текстів офіційних описів не спостерігається. Немає подібних даних і в інших авторів досліджень географічних, топографічних та екопомічних описів. Отже, незавірені списки офіційних описів можуть бути також рекомендовані як історико-географічне джерело.

У фонді II виявлене «Топографическое описание Киевского наместничества, разделенного на 11 уездов». Це є завірений список без вказівки на дату переписування. Палеографічні дані та папір дають змогу віднести його на кінець XVIII — початок XIX ст. Зміст стосується 1790-х років, коли Київське намісництво було поділене на 11 повітів²⁹. Список містить лише частину описів, у яких наведені дані про адміністративне підпорядкування населених пунктів.

Серед рукописів бібліотеки інституту кн. Безбородька у Ніжині збереглося «Краткое описание о состоящих в Володимирском наместничестве казенных и помещичьих селениях, разного звания жителей, о собираемых в казну доходах и куда они употребляются, также [о] заводах и фабриках и о протчих для казенной палаты следующих обстоятельствах». Сочиненное на 1790 год». Рукопис написаний писарським почерком і містить в основному таблиці, у тому числі: про поселення, про кількість придатної та непридатної землі, про кількість жителів, про податки . . . про мости та перевозки, про казенні будівлі, про фабрики та заводи, про хліб тощо. Останнім пунктом зазначено: «О приумножении в бытность нынешнего г[оспо]д[и]на правящего должность вице-губернатора Ярцова казенных по сей губернии доходов». Текст написаний у 8°, до нього додається рукописна

кольорова карта, автор якої був фахівцем невисокого класу стосовно графіки, але досить добросовісно відобразив адміністративний поділ, населені пункти, дороги, ліси, ріки, а для прийнятих ним нестандартних позначень подав «Изъяснение знаков и литер». Таким чином, він доповнив карту місцями, де водилася риба, росли вишні та яблуні, був будівельний та дров'яний ліс, видобувалося залізо. Вказав, де вирощували хліб «разного рода», де знаходилися кінні заводи, фабрики, заводи по виготовленню скла, відзначив місця вирощування насіння огірків та населені пункти, знамениті майстрами-іконописцями³⁰. Текст був складений, мабуть, у Володимирській губернській канцелярії, що підтверджується заголовком однієї з таблиць, а саме — «Ведомость сколько в котором округе состоит примерно всякого званія земли, поелику многих планов из межевой канцелярии доставлено не было». У «Ведомости» перелічені округи, що входили до складу Володимирського намісництва (Володимирський, Суздальський, Переяславський, Юр'ївський, Шуйський, Муромський, Горохівський, Олександрівський, Киржацький, Покровський, Судогодський, Ковровський, Вязниковський, Меленковський), а також подана кількість орних та інших земель. Усі інші відповіді, зведені до статистичних таблиць, носять економічний характер згідно з вимогами Казенної палати Сенату.

Таким чином, на підставі наведених прикладів можна зробити висновок про наявність у фондах рукописного відділу різних за формою та обсягом офіційних описів губерній. Окрім згаданих, у відділі є описи окремих повітів, міст та населених пунктів.

¹ У Росії опис значних територій проводили писарі, дяки та піддячі (писарі — з часів Стародавньої Русі, дяки та піддячі — з кінця XV до початку XVIII ст.). З 1682 року для проведення частих описів та розбору земельних суперечок введено звання «межувальник». З 1754 року офіційні описи, складання планів та карт по громадянському відомству доручалися землемірам. На території Польщі та підлеглих їй територіях описи адміністративних територій, великих землеволодінь проводили підкомірники (у деяких документах пишуть підкоморії), приватні описи здійснювали їх помічники — коморії. Низку офіційних описів у XVIII ст. викопали геодезисти (це звання, починаючи з 20-х років XVIII ст. присвоювалося спеціалістам, які дістали освіту, та іншим чиновникам). Наприкінці XVIII ст. — першій половині XIX ст. описи губерній та складання карт для воєнного відомства виконували військові топографи.

² На Русі найдавнішою формою офіційних описів, які мали на меті дістати інформацію для оподаткування, були писарські описи. При описуванні кордонів

складалися межувальні книги. Для оборонних споруд складалися актови (зазначався стан фортеці, її обороноздатність) та кошторисні (витрати на будівництво чи ремонт) книги. Для обліку населення були переписні книги, ревізькі «сказки» тощо.

³ «Петр Великий повелел графу Брюсу, сочиня правильную географию, напечатать. Вследствие сего повелено было от всех городов обстоятельные описания сочиня прислать, что и учинено. Но как вскоре по том впоследствии Его Величества кончина, то оные описания остались без всякого употребления». — У кн.: *Бакмейстер А.* Топографические известия, служащие для полного географического описания Российской империи. Тома первого часть первая Московская провинция. В Санкт-Петербурге при Императорской Академии наук, 1771 год, примечание на с.3 х, об.

⁴ *Кирилов Иван.* Цветущее состояние Всероссийского государства, в каковое начал, привел и составил неизреченными трудами Петр Великий, отец Отечества, император и самодержец всероссийский и прочая. Книга первая, в которой описаны губернии, провинции, в них города, гарнизоны, артиллерия, канцелярские конторы, управители с подчиненными, епархии, монастыри, церкви, число душ, расположенные полки, как оные ныне состоят. Губернии: Санкт-Петербургская, Московская, Смоленская, Киевская, Воронежская, Рижская, Ревельская. Собрано трудами статского советника и бывшего обер-секретаря г[осподина] Ивана Кирилова из подлиннейших сенатских архивов в феврале месяце 1772 года. — М., 1831; *Кирилов И.К.* Цветущее состояние Всероссийского государства. — М., 1977 (перше видання без графічних ілюстрацій, друге — з планами та науковим коментарем).

⁵ *Попов Н.С.* Татищев и его время. — М., 1861. — Анкета на с.663-696.

⁶ Полное собрание законов Российской империи (надалі — ПЗЗ). — Т.XV. — № 11029 від 31 січня 1760 р.

⁷ ПЗЗ. — № 11165, 13 грудня 1760 р.

⁸ Центральний державний історичний архів СРСР (надалі — ЦДІА). — Ф.4, Оп.1. — Справа 107. — Арк.2.

⁹ ЦДІА. — Ф.4. — Оп.1. — Справа 107. — Арк.2зв.-4.

¹⁰ ПЗЗ. — Т.XV. — № 111093, 24 серпня 1760 р.

¹¹ Використовуючи усні перекази, Леонтій Лебедський про місто Вольск повідомив: «Слухи носятся, что с самого начала поселились в сем месте ушельцы из разных мест». — Описание вообще Саратовской губернии. — Центральна наукова бібліотека АН України, відділ рукописів (надалі — ЦНБ АН України, ВР). — Ф.І. — №1048. — С.216.

¹² ПЗЗ. — Т.XVII. — №127111. — Червень 1766. — Ч.V. — Пункт I.

¹³ ПЗЗ. — Т.XIV. — №10237. — 13 травня 1754.

¹⁴ *Маслов С.И.* Обзор рукописей библиотеки императорского университета св.Владимира. — К., 1910. — С.1-2.

¹⁵ Рукопис до Великої Вітчизняної війни значився у фонді університету відділу рукописів ЦНБ АН України. — VIII. 180 (Лаз. 44). Тепер має шифр I.57434.

¹⁶ Про цей та інші рукописи Делафліза див. статтю *А.Г. Адаменко* у збірнику «Київ в фондах Центральної научної бібліотеки АН УРСР». — К., 1984. — С.82–89.

¹⁷ *Лисоченко І.Д.* Архів Одеського товариства історії та старожитностей // Збірник оглядів фондів відділу рукописів. — К., 1962. — С. 49–61.

¹⁸ ЦНБ АН України, ВР. — ФУ.V. — № 667.

¹⁹ Там же. — № 704.

²⁰ Там же. — № 712.

²¹ Там же. — Ф.I. — № 292.

²² На думку ростовських краєзнавців, рукопис був загублений. Після невеликої інформації у місцевій пресі, яка була зроблена автором даної статті, Ростовське відділення товариства охорони пам'ятників історії та культури замовило у ЦНБ АН України мікрофільми, що дало змогу ввести рукопис у науковий та практичний обіг.

²³ ЦНБ АН України, ВР. — Ф.I. — № 808.

²⁴ За повідомленнями Курського обласного державного архіву у їхніх фондах подібного опису немає.

²⁵ ЦНБ АН України, ВР. — Ф.I. — № 808.

²⁶ Там же. — № 1048.

²⁷ Там же. — № 808 — Арк.216.

²⁸ Там же. — № 808. — Арк.361.

²⁹ Там же. — Ф.II. — № 4294.

³⁰ Там же. — Спер., I. — №79.